

Ольга Забавська
Івано-Франківськ

ДО ІСТОРІЇ ПІСЛЯВОЄННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ: УКРАЇНЦІ У ЛАВАХ ПОЛЬСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ ПІД БРИТАНСЬКИМ КОМАНДУВАННЯМ

У статті зроблено спробу дослідити історію українських вояків польської армії, які під час Другої світової війни воювали під британським командуванням. Особливу увагу звернено на обставини їх перебування на території Польщі, а також переселення до Великої Британії й особливості переходу до цивільного життя у британському суспільстві.

Ключові слова: українські вояки, польські збройні сили, британська армія, демобілізація, Польський корпус приготування та розміщення.

In the article an attempt is made to investigate the history of the Ukrainian soldiers in the Polish Army, who during The Second World War fought under the British command. Special attention is focused on circumstances of their emigration to the Great Britain and on the peculiarities of their transfer to the civil life in the British society.

Key words: Ukrainian soldiers, Polish Armed Forces, the British Army, demobilization, Polish Preparation and Disposition Corps.

Друга світова війна і пов'язані з нею геополітичні зміни стали могутніми каталізаторами світового міграційного процесу, невід'ємною частиною якого була українська еміграція. Серед емігрантів значну частину становили ті українці, які воювали у складі різних військових формувань таких як польські збройні сили, УПА, Дивізія «Галичина», Червона армія. Зокрема, українці-вояки польської армії, підпорядковані польському еміграційному уряду в Лондоні, одні із перших опинилися за межами Батьківщини. На сьогодні маловідомим залишається той факт, що тисячі наших співвітчизників у складі польських збройних сил (ПЗС) відважно воювали на боці союзників у Західній Європі, Північній Африці та на Близькому Сході. Після війни вони стали потужним джерелом поповнення української діаспори у Великій Британії та, частково, українських громад США і Канади.

Незважаючи на актуальність, ця проблема не отримала належно глибокого вивчення у працях вітчизняних істориків. Наприклад,

автори навчальних посібників з історії української еміграції «Українська еміграція: від минувшини до сьогодення»¹, «Історія української еміграції»² наводять дані тільки про тих українців, які прибули до Об'єднаного Королівства у складі Другого корпусу польської армії, оминаючи своєю увагою українців-членів інших польських військових формувань під британським командуванням. Серед монографій, присвячених проблемам української діаспори, слід назвати працю Юрія Покальчука «Українці у Великій Британії»³. На підставі інтерв'ю з українцями – колишніми вояками ПЗС автор подає відомості про обставини вступу українців до цих збройних формувань та їх взаємовідносини з поляками. Цінною з фактологічної точки зору є монографія львівських дослідників Леоніда Зашкільняка та Миколи Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів»⁴, що містить інформацію про формування польським еміграційним урядом різних військових частин, до складу яких входили українці.

Серед британських дослідників даної проблеми слід відзначити Жанін Хенсон⁵, Жаквіса Вернанта⁶ та Ернеста Крауца⁷, які у своїх монографіях проаналізували заходи уряду лейбористів щодо переселення вояків ПЗС, у тому числі й українців, до Об'єднаного Королівства.

Дефіцит наукової літератури певною мірою компенсується значною кількістю мемуарних творів, написаних безпосередньо учасниками тих військових формувань. Зокрема, найбільш цінними для дослідників є спогади головнокомандувача Другого корпусу польської армії генерала Владислава Андерса «Армія у вигнанні»⁸, стрільця цього корпусу Теодора Турко «Щаслива людина»⁹ та вояка ПЗС під британським командуванням Мар'яна Гайви «Все здається, начебто – недавно»¹⁰.

Метою даної розвідки є на основі аналізу джерел та літератури комплексно розглянути обставини та причини вступу українців у лави польських збройних сил, визначити хронологічні рамки прибуття цієї групи українських емігрантів на Британські острови та дослідити правові й соціально-економічні аспекти їх становища в Об'єднаному Королівстві.

Після окупації нацистами Польщі у Франції був створений польський еміграційний уряд генерала Владислава Сікорського, який тісно співпрацював з урядами Франції, Великої Британії та США, а також підтримував контакти з членами еміграційного уряду УНР у Парижі. На підставі угоди, укладеної між польським та французь-

ким урядами, у січні 1940 р. розпочалося формування польської армії у Франції. У травні 1940 р. армія нараховувала 84 тисячі солдатів та офіцерів¹¹. Серед них було чимало українців, мобілізованих до польських збройних сил (ПЗС) ще напередодні та на початку війни, а також українські старшини та військовослужбовці, котрі служили у польському війську на контрактній основі з уповноваження уряду УНР.

Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною 22 червня 1940 р. польський уряд переїхав до Великої Британії, переправивши туди частину Польської армії (близько 27 тисяч вояків). На той час в Об'єднаному Королівстві вже перебували 4 тисячі військовослужбовців польського воєнно-морського флоту і повітряних сил¹². Відомо, що у складі евакуйованих польських військових частин до Великої Британії прибула чисельно невелика група українців¹³. Однак представники саме цієї групи стали ініціаторами організованого життя української громади на Британських островах. Серед них відзначаємо майора Сергія Нагнибіду, сотників Юрія Сальського та Михайла Опаренка, а також посла польського сейму Микиту Буру¹⁴.

На підставі укладеної 5 серпня 1940 р. військової угоди між польським еміграційним та британським урядами продовжувалося формування ПЗС на території Об'єднаного Королівства¹⁵. Відомо, що бази військово-морських та повітряних сил польської армії розташовувалися в Англії, а інші військові частини знаходилися у Шотландії¹⁶. Українці поповнювали лави ПЗС за різних обставин. Вступ до польської армії під британським командуванням став чи не єдиним шансом врятувати своє життя для вояків Української Дивізії «Галичина», які потрапили у полон до військ союзників у 1944 – 1945 рр.¹⁷ З таких же міркувань до ПЗС вступали українці – воїни УПА, які навесні та влітку 1944 р. потрапили в німецькі облави й були насильно вивезені до Франції. Певний відсоток українців з таборів для переміщених осіб у Німеччині також вступали до польської армії з метою врятуватися від насильної репатріації до СРСР.

Українці у складі різних польських частин під британським командуванням воювали у Західній Європі та на Близькому Сході. Встановити точну кількість українських військовослужбовців ПЗС, які прибули до Об'єднаного Королівства під час Другої світової війни досить складно, оскільки в офіційних реєстрах вони здебільшого були записані як поляки¹⁸. Згідно статистики громадської організації Союз українців у Великій Британії українцями себе визнали 294 вояки польської армії, які наприкінці 1945 – початку

1946 рр. перебували на Британських островах¹⁹. Учасник тих подій Василь Олесків у своїх спогадах наводить дані, що у роки війни в Об'єднаному Королівстві у складі польських військових частин опинилися понад тисячу українців²⁰.

Наступна велика група українців прибула до Великої Британії у складі Другого корпусу польської армії під командуванням генерала Владислава Андерса. Формування корпусу було безпосередньо пов'язане з трагічними подіями на західноукраїнських землях після їх приєднання до Радянського Союзу восени 1939 р. У грудні 1939 р. радянська влада на ново приєднаних територіях розпочала репресії проти місцевого населення, які проходили під гаслом «очищення міста і села від ворожих елементів». Під арешти і депортації потрапили військові, чиновники, підприємці, заможні селяни, представники інтелігенції, діячі політичних та громадських організацій, священники. Їх разом з родинами депортували до Сибіру, Комі РСР, Північного Казахстану²¹. За різними джерелами у 1939 – 1940 рр. до виправно-трудова колоній і трудових поселень було виселено понад 1 мільйон жителів приєднаних регіонів, з них близько 400 тисяч були українцями з Галичини²².

Після нападу Німеччини на СРСР прем'єр польського еміграційного уряду В. Сікорський розпочав переговори з радянським послом у Великобританії І. Майським. Після тривалих суперечок під тиском англійців 30 липня 1941 р., у Лондоні було підписано угоду про відновлення дипломатичних відносин і створення польської армії на території СРСР. Угода зобов'язала радянський уряд надати негайну амністію всім польським громадянам на своїй території, з яких почали формувати Другий корпус польської армії. Згідно умов радянсько-польської військової угоди підписаної 14 серпня 1941 р. командування та офіцерський склад корпусу призначалися польською стороною і підпорядковувалися польським військовим законам та правилам. СРСР надавав можливу матеріальну допомогу та озброєння, решта питань постачання брав на себе еміграційний уряд²³.

У ході формування польської армії поступово зростало напруження між радянськими і польськими представниками. Причиною були постійні скарги польських військових на труднощі й перешкоди, яких вони зазнавали під час пошуків і скерування польських громадян до місць збору. Радянське керівництво категорично не погоджувалося визнати польськими громадянами українців, білорусів та євреїв, які до 1939 р. проживали у Західній Україні та Західній

Білорусі, мобілізуючи їх до Червоної армії²⁴. За таких умов багато українців вступали до польської армії під вигаданими польськими прізвищами, приховуючи власне етнічне походження²⁵. З цього приводу відомий діяч українського громадського життя на Британських островах Теодор Турко у своїх спогадах зазначає, що під час співбесіди з майором Другого корпусу польської армії він назвав своє українське прізвище та греко-католицьке віросповідання на що отримав категоричну рекомендацію «записатися поляком і римо-католиком». Пропозицією польського командування Т. Турко скористався, оскільки вважав, що «папір усе витримає, а з серця України йому ніхто не забере»²⁶.

Варто відзначити, що у польській армії існувала дискримінація щодо українців та представників інших національних меншин. Зокрема, українці, які не приховували свого справжнього етнічного походження, практично не мали шансів для кар'єрного зростання. Окрім того, вони постійно перебували під пильним наглядом польської розвідки²⁷. Через те, що чимало українців брали участь у війні у складі дивізії «Галичина» польське командування з підозрою ставилося до українців-військовослужбовців ПЗС. Нерідко це ставало підставою для того, щоб відправляти підрозділи, в лавах яких перебувало багато українців, вести найтяжчі бої із супротивником. Як наслідок, ці підрозділи зазнавали найбільших людських втрат²⁸. Водночас, зареєструвавшись поляками, чимало українців завдяки особистим якостям без перешкод зуміли отримати високі військові звання та нагороди. Наприклад, українець Володимир Янів закінчив службу у польській армії у ранзі поручника, а після демобілізації отримав звання капітана. За проявлену хоробрість у бою його було нагороджено польськими військовими відзнаками – Хрестом Заслуги і Хрестом «Монте-Кассіно»²⁹.

Вступаючи до ПЗС під польськими прізвищами, українці втрачали можливість спілкуватися рідною мовою, а також писати по-українськи листи до своїх рідних та знайомих³⁰. Ця обставина поряд з відсутністю греко-католицьких священників пригнічувала українців-воjakів, посилювала у них настрої самотійності та відірваності від Батьківщини. Однак більшість з них наважилися визнати своє українське походження тільки після завершення Другої світової війни³¹.

У складі Другого корпусу польської армії українці пройшли довгий військовий шлях через Азію до Європи. Навесні 1942 р. польські дивізії були передислоковані з території Росії до Казахстану

та Узбекистану. Звідти частину вояків, серед яких були й українці, перевезли до Великої Британії на навчання у школі льотчиків³². Під час війни чимало з них захищали повітряний простір Англії від нападів ворожих ескадрилій³³. Від березня до серпня 1942 р. 67 тисяч польських вояків і 42 тисячі цивільних осіб були евакуйовані через Іран на Близький Схід³⁴. В Іраку Другий корпус польської армії був включений до складу Восьмої британської армії. У зв'язку з цим польські підрозділи були розформовані, по-новому укомплектовані та забезпечені військовим обладнанням. Найбільше українців опинилися у складі Третьої Карпатської та П'ятої стрілецької дивізій польського корпусу³⁵. Військові навчання польські вояки проходили у Сирії та Лівані. У 1943 р. Другий корпус польської армії через територію Палестини був переведений до Єгипту. У грудні 1943 р. почалося перекидання польських підрозділів з Єгипту до Південної Італії, де вони разом з британськими та американськими військами взяли участь у битві за Рим³⁶. Польським дивізіям було доручено атакувати ключові позиції німецької оборони в районі монастиря Монте-Кассіно. Після тривалих і кровопролитних боїв у травні 1944 р. польські частини захопили гірський хребет і монастир. Їх втрати на полі бою становили близько 1000 солдат і офіцерів. У липні 1944 р. у великій битві під Анконою польський корпус втратив 2,5 тисячі солдат, під Болоньєю – ще 1,5 тисячі осіб³⁷. Багатьох поранених вояків, в тому числі й українців, перевезли до Великої Британії у 1944 – 1945 рр.³⁸

У складі Восьмої британської армії польські дивізії воювали на італійському фронті до закінчення Другої світової війни. На кінець 1945 р. у лавах польських збройних формувань служили понад 200 тисяч солдат і офіцерів³⁹, з них 112 тисяч належали до Другого корпусу польської армії⁴⁰.

Визнання 5 липня 1945 р. Великою Британією і США польського Тимчасового уряду національної єдності, створеного у Москві в червні 1945 р. та їх відмова підтримувати надалі польський еміграційний уряд у Лондоні поставили членів ПЗС у непевне становище. Варшавський уряд вимагав негайного повернення до Польщі усіх поляків, які перебували за кордоном. Однак, склавши присягу на вірність суверенній Польщі, чимало військовослужбовців ПЗС не бажали повертатись додому, де швидкими темпами встановлювався прорадянський комуністичний режим суспільного устрою.

Після капітуляції Японії 2 вересня 1945 р. розпочалася демобілізація британських і американських союзницьких військ. Перед

урядом Об'єднаного Королівства постала проблема вирішення долі тих вояків польської армії, які не мали ані бажання, ані можливості повернутися до Польщі. У березні 1946 р. уряд лейбористів на чолі з Клементом Еттли уклав договір з польським Тимчасовим урядом національної єдності про співпрацю щодо добровільного повернення усіх польських громадян, які перебували на території Великої Британії або служили у її збройних силах. За сприяння британських властей до Польщі повернулися 94 тисячі вояків ПЗС⁴¹. Однак більше 100 тисяч військовиків категорично висловилися проти репатріації до Польщі, з них близько 90 тисяч служили у лавах Другого корпусу генерала Андерса⁴². У травні 1946 р. у результаті тривалих дискусій та нарад із представниками командування ПЗС та членами парламенту уряд Великої Британії прийняв рішення про демобілізацію вояків польських збройних сил та переведення їх до цивільного життя⁴³. У зв'язку з цим з червня по жовтень 1946 р. Другий корпус польської армії було перебазовано до Великобританії⁴⁴. Щодо кількості українців, які прибули до Об'єднаного Королівства у складі корпусу, то найчастіше дослідники називають число 5.000⁴⁵ або 6.000 осіб⁴⁶.

З метою полегшення процесу демобілізації вояків ПЗС, їх працевлаштування та поселення у Великій Британії було створено Польський корпус приготування і розміщення (ПКПР). Обґрунтовуючи необхідність створення ПКПР, міністр закордонних справ Ернест Бевін під час виступу у парламенті відзначив: «Щодо тих поляків, які не бажають повертатися до Польщі, нашим обов'язком є якнайшвидше провести їх демобілізацію та підготувати їх до поселення або в Об'єднаному Королівстві або в заокеанських країнах. З нашого боку було б нераціонально і нечесно залишити тих доблесних людей напризволяще. Багато з них не знають англійської мови і це може викликати труднощі при пошуку роботи. Крім того, одночасне звільнення такої великої кількості вояків і їх вихід на ринок праці може спричинити на ньому нестабільні процеси. Тому уряд її Королівської Величності планує включити їх до спеціально створеного Корпусу приготування та розміщення»⁴⁷. За своєю суттю ПКПР був військовою організацією, яка входила до складу британських збройних сил, але внутрішньо зберігала польський характер і командування. Воякам ПЗС була надана можливість добровільного вступу до корпусу на основі укладення дворічного контракту з військовим міністерством Великої Британії⁴⁸. Члени ПКПР отримували платню за військову службу, сплачували податки до державної

казни і поступово знайомилися з британським способом життя.

У 1947 р. на основі Акту про переселення поляків було створено кілька державних департаментів і комітетів, які займалися питаннями працевлаштування, освіти, охорони здоров'я, соціальної опіки, матеріального забезпечення, поселення та еміграції членів корпусу⁴⁹. На утримання ПКПР та пов'язаних з ним інституцій протягом 1947 – 1948 рр. британська влада виділила 28 мільйонів фунтів стерлінгів⁵⁰. Серед факторів, які зумовили прихильне ставлення уряду до членів ПКПР, дослідники найчастіше виділяють фактор усвідомлення морального обов'язку перед вояками ПЗС за їх бойові заслуги під час війни⁵¹ та прагнення британського уряду зменшити дефіцит робочої сили у країні за рахунок їх демобілізації⁵². На нашу думку, саме нестача робітників для відбудови економіки країни стала підставою для прийняття урядового рішення про створення ПКПР. З метою цілеспрямованої підготовки фахівців для тих галузей народного господарства Великої Британії, в яких відчувався брак робочої сили, для членів Польського корпусу приготування та розміщення були організовані однорічні професійні курси шевців, кравців, слюсарів, гірників, офісних працівників⁵³, а також курси англійської мови⁵⁴. Після навчання молоді фахівці отримали можливість вільного пошуку місця праці та проживання⁵⁵. Звільнені з військової служби, члени ПКПР отримували цивільний одяг та грошову суму близько 30 фунтів стерлінгів, що дорівнювало місячному заробітковій некваліфікованого робітника⁵⁶.

Протягом існування корпусу у 1946 – 1949 рр. його членами стали 114 тисяч колишніх військовослужбовців ПЗС⁵⁷, з них 80 тисяч отримали працю у британській промисловості, сільському господарстві та сфері послуг, де вони переважно працювали некваліфікованими робітниками⁵⁸. Невеликий відсоток членів ПКПР, насамперед лікарі та фармацевти, отримали роботу за фахом, що було винятком у британському законодавстві, яке забороняло іноземцям працювати у сфері медицини⁵⁹. Тим членам корпусу, які за віком чи станом здоров'я не могли бути працевлаштовані, надавалася державна допомога.

Вступивши до ПКПР, вояки ПЗС отримали право на постійне проживання в Об'єднаному Королівстві. Невдовзі вони звернулися до британської влади з проханням про перевезення своїх родичів, які залишилися в Європі, Східній Африці та на Середньому Сході⁶⁰. Як наслідок, протягом 1947 – 1948 рр. у рамках урядової програми до Великої Британії були перевезені 40 тисяч членів родин поль-

ських військових. Зважаючи на існуючу житлову проблему у країні (за роки війни у Великій Британії було зруйновано 4 мільйони помешкань, що становило 30 відсотків від загальної кількості), демобілізовані члени ПКПР та їх сім'ї продовжували жити у військових таборах або спеціальних гостелях (гуртожитках. – О.З.)⁶¹.

Для забезпечення освітніх потреб членів ПКПР та їх родичів у 1947 р. була створена Комісія для освіти поляків, яка відкривала школи з польською мовою викладання для дітей іммігрантів та надавала державні стипендії на навчання у британських університетах студентів з числа колишніх вояків⁶². Завдяки наданій можливості здобути вищу освіту чимало з них зуміли влаштуватися на високооплачувану роботу в урядових установах та промислових підприємствах. В цілому, демобілізовані члени ПКПР були зрівняні у правах з британськими робітниками. Несуттєві обмеження, які стосувалися усіх іноземців, а саме обов'язкова реєстрація у поліції, були скасовані у 1950 р.⁶³

Незважаючи на очевидні переваги, які давав вступ до ПКПР, не всі вояки польських збройних сил забажали стати членами цієї організації. Їх було перевезено до Німеччини і там демобілізовано. Позбавлені усіх привілеїв колишніх вояків союзних армій, вони отримували статус переміщених осіб і одноразову виплату у сумі 400 німецьких марок. Існували певні обмеження щодо кількості особистих речей та суми готівки, які вояки ПЗС могли перевезти з Великої Британії до Німеччини⁶⁴. У порівнянні з членами ПКПР вони опинилися у значно гіршому матеріальному становищі.

Слід відзначити, що українці-вояки ПЗС спочатку зволікали зі вступом до Польського корпусу приготування і розміщення. Для цього було декілька підстав. По-перше, чимало українців, особливо вихідців із західноукраїнських земель, мали родичів у США та Канаді, тому вони якнайскоріше бажали емігрувати до цих країн⁶⁵. Зрозуміло, що перспектива прослужити у Польському корпусі ще два роки не надто їх приваблювала. Водночас тогочасні еміграційні закони Великої Британії значно спрощували процедуру відкриття віз та оформлення необхідних документів тільки для тих вояків, які записалися до ПКПР. Окрім того, їх разом з родинами перевозили до нової країни поселення за державні кошти. Зважаючи на вказані обставини, українці зрештою почали вступати до ПКПР. Наступним фактором, що гальмував процес переходу українців до цивільного життя було зростання напруги у відносинах між вояками-українцями та польським командуванням ПЗС. Як і раніше, українці

змушені були приховувати свою справжню національність через вороже ставлення до них польських офіцерів, які нерідко виступали за репатріацію українців до Польщі. З цього приводу Теодор Турко у своїх спогадах відзначає: «Дехто з поляків знав, що я українець. Знав це й наш інструктор, який часто спілкувався зі мною. На це йому звернув увагу пан капітан. Тоді я пішов до того офіцера і спитав, чому йому не подобається моє українське походження. Але той відповів, що йому подобаються українці, особливо за те, що по закінченні студій вони поверталися працювати у своє село чи місто»⁶⁶. Як свідчать джерела, поляки часто ображали національні почуття українців, вважаючи їх «людьми нижчого гатунку» та вихваляючись своїми «перемогами» під час пацифікації⁶⁷. Тому українці, помилково сприймаючи ПКПР за суто польську організацію військового характеру, не бажали вступати до його складу. Однак невдовзі з'ясувалося, що насправді Корпус приготування і розміщення є не польською, а британською організацією і запис до нього відкриває перед вояками ПЗС можливість вказати свою справжню національність у реєстраційних документах. Українці широко скористалися з наданої їм можливості і вступили до ПКПР під власними прізвищами, визнаючи своє українське походження⁶⁸. У складі ПКПР переважна більшість українців з польської армії пройшли перехідний етап до цивільного життя⁶⁹ і на рівні з поляками отримали право на постійне місце проживання і працю в Об'єднаному Королівстві.

Таким чином, під час і після закінчення Другої світової війни у складі Польських збройних сил до Великої Британії прибуло близько 7 тисяч українців, які значно зміцнили існуючу у цій країні українську громаду. Першу групу становили українські військовослужбовці польської армії, створеної урядом В. Сікорського у 1940 р. на території Франції. Здебільшого це були українці, мобілізовані до ПЗС ще напередодні та на початку війни, а також українські старшини та військовослужбовці, котрі служили у польському війську на контрактній основі з уповноваження уряду УНР. Після капітуляції Франції і переїзду польського емігрантського уряду до Великої Британії туди ж були перебазовані польські військові формування.

У роки війни українці поповнювали лави польської армії під британським командуванням у різний час і за різних обставин. Для багатьох українців (вояків Української Дивізії «Галичина», членів УПА, біженців з таборів у Німеччині) вступ до ПЗС став шансом реабілітувати себе перед командуванням союзницьких військ та порятунком від репатріації до СРСР.

Наступна велика група українців (близько 6 тисяч) прибула до Великої Британії у складі Другого корпусу польської армії під командуванням генерала Владислава Андерса. Здебільшого до складу цієї армії увійшли українці із західноукраїнських земель, які внаслідок репресій радянської влади перебували у виправно-трудовах колоніях та таборах Сибіру й Північного Казахстану.

Українці-вояки ПЗС часто ставали об'єктами польського шовінізму та дискримінації. Це змушувало їх приховувати своє етнічне походження і вступати до польської армії під вигаданими прізвищами. Після завершення війни вояків ПЗС було перевезено до Великої Британії і демобілізовано через запис до спеціально створеного Польського корпусу приготування та розміщення. Українці отримали право на постійне проживання в Об'єднаному Королівстві, перевезення сюди своїх родичів, а в плані соціального захисту були зрівняні у правах з британськими робітниками.

Подальші дослідження проблеми еміграції українців-вояків польських збройних сил до Великої Британії дадуть можливість відтворити цілісну й об'єктивну картину історії розвитку українського етносу у ХХ ст.

Джерела та література:

¹ Українська еміграція: від минувшини до сьогодення: Навчальний посібник / [Б. Д. Лановик, М. Ф. Граф'як та ін.]; за ред. Б. Д. Лановика. – Тернопіль: Чарівниця, 1999. – 512 с.

² Історія української еміграції: Навчальний посібник / [Б. Д. Лановик, Р. Т. Гром'як, М. В. Траф'як та ін.]. За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1997. – 520 с.

³ Покальчук Ю. Українці у Великобританії / Юрій Покальчук. – Львів: Кальварія, 1999. – 140 с.

⁴ Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.

⁵ Hanson J. Sympathy, Antipathy, Hostility, British Attitudes to Non-repatriable Poles and Ukrainians after the Second World War and to the Hungarian Refugees of 1956 / J. Hanson. – University of Sheffield, 1995. – 500 p.

⁶ Vernant J. The Refugee in the Post-War World / J. Vernant. – London: George Allen and Unwin Ltd, 1953. – 827 p.

⁷ Krausz E. Ethnic Minorities in Britain / E. Krausz. – London: Macgibbon and Kel., 1971. – 175 p.

⁸ Anders W. An Army in Exile: the Story of the Second Polish Corps /

W. Anders. – Nashville: Battery Press, 1981. – 319 p.

⁹ Турко Т. Щаслива людина. Спогади. / Т. Турко. – Лондон: з друкарні Української Видавничої Спільки, 1995. – 144 с.

¹⁰ Гайва М. Все здається, начебто – недавно. Спомини / М. Гайва. – Лондон: Накладом автора, 1998. – 88 с.

¹¹ Зашкільняк Л. Вказ. праця. – С. 515.

¹² Vernant J. Ibidem. – P. 74.

¹³ За нами один рік праці // Наш клич. – 1946. – 29 вересня. – С. 2.

¹⁴ Турко Т. Вказ. праця. – С. 95-97.

¹⁵ Зашкільняк Л. Історія Польщі... – С. 516.

¹⁶ Hanson J. Ibidem. – P. 27.

¹⁷ Гайва М. Вказ. праця. – С. 35-36.

¹⁸ Десять років СУБу // Календарець українця у Великій Британії. – Лондон, 1956. – С. 3.

¹⁹ Звіт із Першого Організаційного З'їзду «Союзу Українців у Великій Британії» (СУБ), який відбувся в днях 19 і 20 січня 1946 р. в Единбурзі, Шотландія // Наш Клич (додаток). – 1946. – 4.2/4. – С. 2.

²⁰ Олеськів В. До початків Союзу українців у Великій Британії / В. Олеськів // Гомін України. – Торонто, 2001. – С. 107.

²¹ Зашкільняк Л. Історія Польщі... – С. 514.

²² Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. – 2-ге вид. – К.: Вища школа, 2002. – С. 333.

²³ Зашкільняк Л. Історія Польщі... – С. 518.

²⁴ Там само. – С. 519.

²⁵ Зміна прізвищ членів ПКПР // Українська думка. – 1948. – 26 вересня. – С. 4.

²⁶ Турко Т. Вказ. праця. – С. 95-97.

²⁷ Там само. – С. 83.

²⁸ Музичка І. Монте-Кассіно: тут пролито і нашу кров / І. Музичка // Сурмач. – 1994. – Ч. 1-4. – С. 35.

²⁹ Кравчук Н. Червоні маки на Монте-Кассіно / Н. Кравчук // Сурмач. – 1994. – Ч. 1-4. – С. 38.

³⁰ З української преси // Українська думка. – 1947. – 2 жовтня. – С. 3.

³¹ Савчук М. Ще в Альбіоні, але вже не в туманному: Дорожні нотатки про Великобританію та її українську діаспору / М. Савчук // Дзвін. – 1997. – №11-12. – С. 88.

³² Кравець Р. Українці у Великобританії / Р. Кравець // Українська діаспора. – Киш, Чікаго, 1994. – Число 5. – С. 46.

³³ Українська еміграція: від минувшини до сьогодення... – С. 329.

³⁴ Зашкільняк Л. Історія Польщі... – С. 519.

³⁵ Кравчук Н. Червоні маки на Монте-Кассіно... – С. 37.

- ³⁶ Зашкільняк Л. Історія Польщі... – С. 532.
- ³⁷ Там само. – С. 533.
- ³⁸ Турко Т. Вказ. праця. – С. 91.
- ³⁹ Зашкільняк Л. Історія Польщі... – С. 533.
- ⁴⁰ Anders W. Ibidem. – P. 287.
- ⁴¹ Vernant J. Ibidem. – P. 75.
- ⁴² Anders W. Ibidem. – P. 287.
- ⁴³ Ibidem. – P. 294.
- ⁴⁴ Ibidem. – P. 302-304.
- ⁴⁵ Petryshyn W.R. Britain's Ukrainian Community: A Study of the Political Dimension in Ethnic Community Development: A Dissertation / W.R Petryshyn. – Bristol, 1980. – P. 156.
- ⁴⁶ Кравець Р. Українці у Великобританії... – С. 46.
- ⁴⁷ Anders W. Ibidem. – P. 294.
- ⁴⁸ Ще про ПКП // Наш клич. – 1946. – 30 червня. – С. 1.
- ⁴⁹ Kershaw R., Pearsall M. Immigrants and Aliens. A Guide to Sources on UK Immigration and Citizenship / R. Kershaw, M. Pearsall. – Kew, Richmond: Public Record Office, 2000. – P. 31-32.
- ⁵⁰ «Несправедливі тягарі» британських платників податку // Українська думка. – 1948. – 4 березня. – С. 4.
- ⁵¹ Ketsnaw R. Ibidem. – P. 11.
- ⁵² Hanson J. Ibidem. – P. 126.
- ⁵³ Турко Т. Вказ. праця. – С. 98.
- ⁵⁴ Комунікат, Ч.10 // Наш клич. – 1946. – 27 липня. – С.5.
- ⁵⁵ Цивільне заняття // Наш клич. – 1946. – 30 листопада. – С. 2.
- ⁵⁶ Турко Т. Вказ. праця. – С. 101.
- ⁵⁷ Krausz E. Ibidem. – P. 28.
- ⁵⁸ Holborn Louise. The International Refugee Organization. A Special Agency of United Nations: Us History and Work, 1946 – 1952 / Louise Holborn. – London: Oxford University Press, 1956. – P. 390.
- ⁵⁹ Vemant J. Ibidem. – P. 346.
- ⁶⁰ Куток порад. Загальні вказівки відносно приїзду деяких категорій людей із Німеччини // Українська думка. – 1947. – 30 березня. – С. 4.
- ⁶¹ Vernant J. Ibidem. – P. 352, 393.
- ⁶² До уваги студентів-членів б. польського корпусу // Українська думка. – 1949. – 14 серпня. – С. 4.
- ⁶³ Історія української еміграції... – С. 351.
- ⁶⁴ Ще про ПКП // Українська думка. – 1947. – 15 березня. – С. 5-7.
- ⁶⁵ Перед рішенням // Наш клич. – 1946. – 28 вересня. – С. 5.
- ⁶⁶ Турко Т. Вказ. праця. – С. 99.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Зміна прізвищ членів ПКП // Українська думка. – 1948. – 26 ве-

ресня. – С. 4.

⁶⁹ Наше положення й обов'язки // Українська думка. – 1947. – 30 березня. – С. 4.